

MENDE TAMÁS – ROÓSZ ANDRÁS

A CaO-Al₂O₃ fázisdiagram likvidusz görbéinek számítása ESTPHAD módszerrel

A kidolgozott ESTPHAD (Estimation of Phase Diagrams) módszerrel az egyensúlyi fázisdiagramok likvidusz, szolidusz görbéi termodinamikailag levezetett egyenletekre alapozva, regressziós analízis segítségével jól kezelhető függvényekké alakíthatók. Az így meghatározott nagyon egyszerű egyenletekkel a hőmérséklet és koncentráció értékek a gyakorlatnak megfelelő pontossággal számíthatók. Az ESTPHAD módszer előnye más fázisdiagram számítási eljárásokkal szemben az, hogy a függvények állandói egyszerűen meghatározhatóak, elegendően pontos eredményt ad és a számítási idő rövid.

Az alábbiakban a CaO-Al₂O₃ fázisdiagram (0-60 t% CaO tartalomig) mérési pontjait [1] felhasználva, a különböző fázisok likvidusz görbéinek ESTPHAD módszerrel történt kiszámítását mutatjuk be.

Az anyagtudományokban nagy jelentősége van egy könnyen elvégezhető, mégis a szükséges pontosságú, termodinamikai alapokra épülő egyensúlyi fázisdiagram számítási módszernek. A Miskolci Egyetem Műszaki Anyagtudományi Karán kifejlesztettünk, és különböző (két-, három- és négyalkotós) ötvözetrendszerek (fémek, oxidok) számítására évek óta alkalmazunk egy, az előbb említett kritériumoknak megfelelő eljárást. Az ESTPHAD algoritmussal [2;3] grafikus egyensúlyi fázisdiagramokat, a mérési adatokat és a fázisdiagram számítási algoritmusból (pl.: CALPHAD) származó eredményeket is fel lehet dolgozni, az input adatbázis pontosságával azonos eredménnyel.

Mende Tamás szakmai életrajzát lapunk 2008. évi 3. számában közzeltük.

Roósz András akadémikus kohómérnöki diplomáját 1968-ban szerezte az NME-n (ma: Miskolci Egyetem). A műszaki tudomány kandidátusa (1983), a műszaki tudomány doktora (1994), az MTA levelező tagja (2004). 1968-tól a ME dolgozója, 1994-től habilitált egyetemi tanár. 1999-től a Fémtani és Képlékeny-alakítástani Intézeti Tanszék vezetője, valamint az Anyag- és Kohómérnöki Kar tudományos dékánhelyettese. 1984–91-ig rendszeresen vendégkutató a stuttgarti Max Planck Intézetben, 1992–94-ig vendégprofesszor a Darmstadti Egyetemen. 2006-tól a Kerpely Antal Anyagtudományok és Technológiák Doktori Iskola Doktori Tanácsának elnöke. Fő kutatási területei: fémek anyagok fázisátalakulásai, kristályosodás, modellezés, úranyag-technológia.

Az ESTPHAD módszer alapjai

Termodinamikai alapok

Kétalkotós rendszerben az egymással egyensúlyt tartó fázisok szabadentalpiája az alábbiak szerint függ a koncentrációtól:

$$G^I = G_A^I X_A^I + G_B^I X_B^I + \Omega^I X_A^I X_B^I + RT(X_A^I \ln X_A^I + X_B^I \ln X_B^I) \quad (1)$$

és

$$G^{II} = G_A^{II} X_A^{II} + G_B^{II} X_B^{II} + \Omega^{II} X_A^{II} X_B^{II} + RT(X_A^{II} \ln X_A^{II} + X_B^{II} \ln X_B^{II}) \quad (2)$$

ahol: I olvadék fázis; II szilárd fázis; G szabadentalpia; X koncentráció; R gázállandó; T abszolút hőmérséklet; Ω párkölcsönhatási energia

Az (1) és (2) egyenlet alapján a fázisok parciális moláris szabadentalpiája reguláris oldatokat feltételezve:

$$\mu_A^I = G_A^I + \Omega^I (X_B^I)^2 + RT \ln X_A^I \quad (3)$$

$$\mu_B^I = G_B^I + \Omega^I (X_A^I)^2 + RT \ln X_B^I \quad (4)$$

$$\mu_A^{II} = G_A^{II} + \Omega^{II} (X_B^{II})^2 + RT \ln X_A^{II} \quad (5)$$

$$\mu_B^{II} = G_B^{II} + \Omega^{II} (X_A^{II})^2 + RT \ln X_B^{II} \quad (6)$$

ahol: G_A^I, G_B^I , ill. G_B^{II}, G_A^{II} a tiszta alkotók szabadentalpiája az I. és a II. fázisban.

Gibbs szerint egyensúlyban a két fázis megfelelő parciális moláris szabadentalpiái egyenlőek:

$$\mu_A^I = \mu_A^{II} \quad (7)$$

$$\mu_B^I = \mu_B^{II} \quad (8)$$

A fenti egyenletekből, az egyenletek állandóinak ismeretében, adott hőmérsékletre kiszámítható az egymással egyensúlyt tartó fázisok összetétele (X_A^I, X_B^I), a megoszlási hányados, valamint a likvidusz görbe meredeksége.

A likvidusz-hőmérséklet számítása

A (7) egyenletből a (3) és (5) egyenlet alapján:

$$\Delta G_A^{I \rightarrow II} = RT \ln \left(\frac{X_A^I}{X_A^{II}} \right) + \Omega^I (X_B^I)^2 - \Omega^{II} (X_B^{II})^2 \quad (9)$$

Az „A” alkotó szabadentalpiájának változása az átalakulás során, a $(T_0 - T) = \Delta T$ túlhűlés függvényében:

$$\Delta G_A^{I \rightarrow II} = \frac{L(T_0 - T)}{T_0} \quad (10)$$

ahol: L az átalakulás látens hője; T_0 a tiszta alkotó olvadáspontja

A (9) és (10) egyenletből:

$$\frac{L(T_0 - T)}{T_0} = RT \ln \left(\frac{X_A^I}{X_A^{II}} \right) + (X_B^I)^2 [\Omega^I - \Omega^{II} (k_B)^2] \quad (11)$$

Átrendezés után, figyelembe véve, hogy $X_B^0 = k_B X_B^1$ valamint $X_B^1 = 1 - X_B^0$, $X_B^0 = 1 - X_B^1$, és az ln-es tagot a Taylor-sor felhasználásával hatványfüggvényre alakítva írható:

$$T = T_0 / \left\{ \left(\frac{RT_0}{L} \left(-\sum_{i=1}^n \frac{1}{i} (1 - k_B^i) (X_B^1)^i \right) + 1 \right) / \left(1 - (X_B^1)^2 (\Omega^1 - \Omega^0 (k_B^2)^2) \right) \right\} = T_0 / \left\{ \left(\frac{RT_0}{L} f(X_B^1) + 1 \right) / (1 - f(\Omega_B)) \right\} \quad (12)$$

Reális oldatok esetén a (12) egyenletben szereplő két hatványfüggvény hányadosát (mivel mindkét függvényben csak az X_B^1 változó) egyetlen hatványfüggvényre helyettesíthetjük:

$$\left(\frac{RT_0}{L} f(X_B^1) + 1 \right) / (1 - f(\Omega_B)) = 1 + A(1)X_B^1 + A(2)(X_B^1)^2 + A(3)(X_B^1)^3 + \dots = 1 + \sum_{i=1}^n A(i)(X_B^1)^i = 1 + F(X_B^1) \quad (13)$$

A (13) egyenletet a (12) egyenletbe behelyettesítve a likvidusz hőmérséklet a következőképpen számolható:

$$T_L = \frac{T_0}{1 + \sum_{i=1}^n A_L(i)(X_B^1)^i} = \frac{T_0}{1 + F(X_B^1)} \quad (14)$$

A nyílt maximummal kristályosodó $A_x B_y$ vegyületek likvidusz hőmérsékletének számítása esetén a (14) egyenletben szereplő T_0 a vegyület olvadáspontja, zárt maximum esetében pedig a peritektikus hőmérséklet. Az $F(X_B^1)$ polinom mindkét esetben a következőképpen számítható:

$$F(X_B^1) = A(1)(X_{B,0}^1 - X_{B,1}^1) + A(2)(X_{B,0}^1 - X_{B,1}^1)^2 + A(3)(X_{B,0}^1 - X_{B,1}^1)^3 + \dots \quad (15)$$

ahol: $X_{B,0}^1$ - ha nyílt maximum: az $A_x B_y$ vegyület sztöchiometriai koncentrációja

$X_{B,1}^1$ - ha zárt maximum: a likvidusz görbe és a peritektikus vonal metszéspontja - adott pontbeli likvidusz koncentráció.

A likvidusz-hőmérséklet számításának eredményei a CaO-Al₂O₃ rendszerben (0-60 t% CaO)

Munkánk során az input adatként szolgáló mérési adatok [1] felhasználásával a (15) egyenletben szereplő $F(X_B^1)$ függvény együtthatóinak ($A(1)$; $A(2)$; $A(3)$) meghatározását tűztük célul.

Az 1. táblázatban a számítások kiinduló adatai találhatóak. A számítás során, és az előállított függvények alkalmazásához is

szükséges a kezdeti értékek - T_0 és X_{B0} - ismerete. A hőmérséklet és a koncentráció tartományok megadása azért fontos, mert a kiszámított függvények csak ezen tartományokon belül érvényesek.

A CaO.6Al₂O₃, CaO.2Al₂O₃ és a CaO.Al₂O₃ fázisok likvidusz görbéinek számítása során (2. táblázat) az ESTPHAD módszertől megszokott pontosságnál [± 10 K] nagyobb eltérések adódtak. Feltételezéseink szerint ezt az adatbázisokban szereplő, a megkívántnál nagyobb mérési hiba okozhatja. Ilyen jellegű mérési hibapontok kiszűrésére kidolgoztunk egy hibakereső algoritmust, amelynek segítségével kiszűrtük a CaO.2Al₂O₃ (3. sor) és CaO.Al₂O₃ fázisok (4. sor) esetében a hibás adatokat. Az ezen adatpontokat nélkülöző, módosított számítások eredményei láthatóak a 3.* és 4.* sorokban. Ennek a lépésnek köszönhetően az illesztett görbék pontossága nagymértékben javult, elérve az ESTPHAD módszertől elvárt szintet. A CaO.6Al₂O₃ fázis (2. sor) számításának esetében a hibás adatpont eltávolítása nem lehetséges, hiszen eredetileg csak 4 adatpont volt, így nincs értelme az adatbázis nagyságát mesterségesen tovább csökkenteni.

Az ESTPHAD hibakereső algoritmusával (amely mindig más pontokat nélkülöző

adatbázisra illesztett függvények közül a legjobb R² értékkel rendelkezőt választja ki) a mérési hibák kiszűrhetőek.

Amint az a 2. táblázatban látható, az 1. sorban, a 3.*. sorban, a 4.*. sorban és az 5. sorban is az input adatként felhasznált adatok megadott mérési hibahatárán (± 10 K) [1] belül vannak a mért és a számított adatok közötti eltérések. A 2. sorban azonban az adatbázisban szereplő kevés pont közül nem lehet megmondani melyik adat(ok) hibás(ak), így az általunk kiszámított polinom a ± 10 K-nél nagyobb mérési hibát is leírja.

A 3. táblázatban az ESTPHAD módszerrel előállított A(i) állandók láthatóak. Ezen állandók (és a megfelelő T_0 , X_{B0} kezdeti értékek) (14) egyenletbe való behelyettesítésével az adott fázisok kristályosodásának likvidusz hőmérséklete megfelelő pontossággal számítható bármely - tartományon belüli - összetételnél.

Az 1. ábrán a mért, és az ESTPHAD módszerrel előállított likvidusz görbék láthatóak. A 2. ábrán az eltérések figyelhetőek meg a CaO koncentrációjának függvényében, az adott fázisok esetében. A CaO.2Al₂O₃ és a CaO.Al₂O₃ fázisok tartományában látható az eredeti (teljes) adatbázis alapján, és a fent leírt - mérési hiba eltávolító - módosítások utáni számítások közötti eltérés is.

1. táblázat. Az ESTPHAD módszerrel számított kristályosodások paraméterei

	Kristályosodó fázis	Tiszta fázis hőmérséklete T ₀ [K]	Tiszta fázis koncentrációja X ₁₀ [t%]	Hőmérséklet tartomány [K]	Koncentráció tartomány [t%]
1.	Al ₂ O ₃	2323,6	0	2323,6-2124,3	0-16,917
2.	CaO.6Al ₂ O ₃	2124,3	16,917	2124,3-2039,9	16,917-27,032
3.	CaO.2Al ₂ O ₃	2039,9	27,032	2039,9-1877,3	27,032-36,961
3.*					
4.	CaO.Al ₂ O ₃	1877,3	36,961	1877,3-1643,7	36,961-47,908
4.*					
5.	3CaO.Al ₂ O ₃	1813,1	59,065	1644,5-1813,1	49,277-59,065

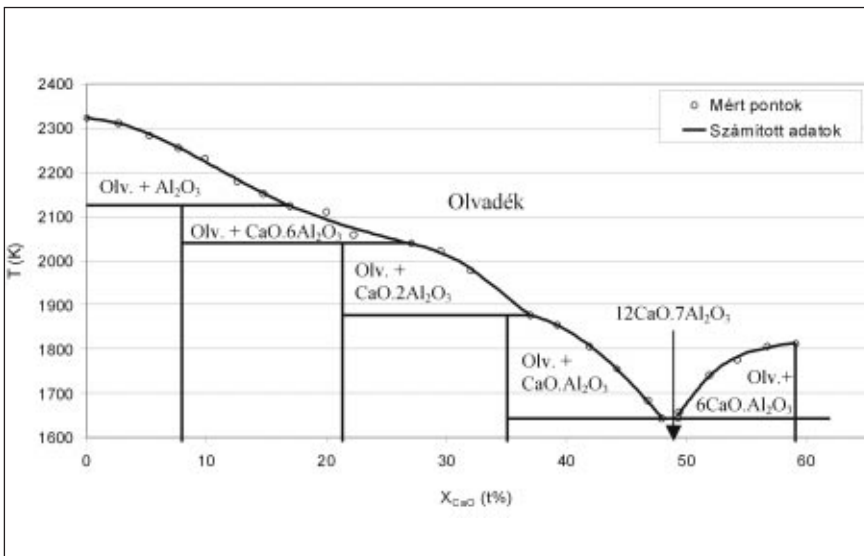
2. táblázat. A számítások eredményének kiértékelése

	Kristályosodó fázis	A mért [1] és a számított értékek közötti két legnagyobb eltérés ΔT [K]		Átlagos eltérés* $\Delta T_{\text{Átlagos}}$ [K]	R ²
1.	Al ₂ O ₃	7,5	-5,4	2,2	0,999068
2.	CaO.6Al ₂ O ₃	17,3	-14,1	8,4	0,956748
3.	CaO.2Al ₂ O ₃	-29,3	16,1	13,8	0,971221
3.*		5,0	-3,6	2,3	0,998852
4.	CaO.Al ₂ O ₃	7,4	-6,7	2,5	0,999140
4.*		2,7	-2,2	1,4	0,999822
5.	3CaO.Al ₂ O ₃	-5,9	-5,6	4,0	0,9958133

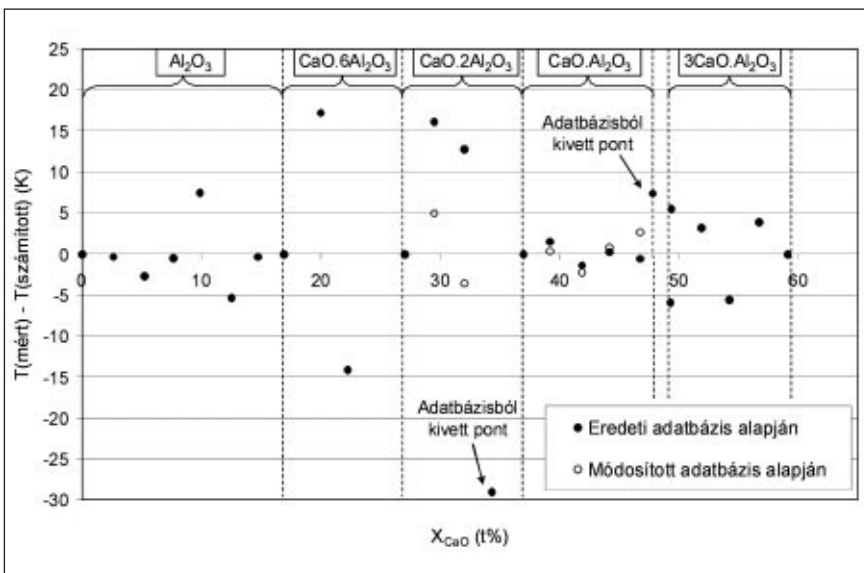
*(Az adott kristályosodásnál a számításban szereplő összes adatpont eltérésének abszolút értékéből számítva)

3. táblázat. Az ESTPHAD módszerrel előállított együtthatók

Kristályosodó fázis	Az FAB függvény együtthatói		
	A(1)	A(2)	A(3)
1. Al_2O_3	0,00076264	0,00051867	-0,000013837
2. $\text{CaO} \cdot 6\text{Al}_2\text{O}_3$	0,00512133	-0,000090238	-
3. $\text{CaO} \cdot 2\text{Al}_2\text{O}_3$	0,0058065	0,00036036	-
3.* $\text{CaO} \cdot 2\text{Al}_2\text{O}_3$	0,00297944	0,00058166	-
4. $\text{CaO} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3$	0,0038716	0,00079360	-
4.* $\text{CaO} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3$	0,0034399	0,0008601	-
5. $3\text{CaO} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3$	-0,0023204	-0,000267	-0,0001082

1. ábra. A mért és az ESTPHAD módszerrel számított likvidusz görbék

2. ábra. A mért és az ESTPHAD módszerrel kiszámított likvidusz-hőmérséklet eltérése

A mért diagramban [1] nem látható (és ezért a számított diagramban sem) a $12\text{CaO} \cdot 7\text{Al}_2\text{O}_3$ vegyület, mivel a szerzők – akik méréseit felhasználtuk – ezen tartományban megjelenő fázis adatait nem

tudták egyértelműen megállapítani [1].

Amennyiben ezen átalakulással kapcsolatban is lennének mérési adataink, akkor ennek számításait is el tudnánk végezni.

Összefoglalás

Munkánk során az irodalomból vett mérési adatokra illesztettünk másod, harmadfokú polinomokat az általunk kidolgozott ESTPHAD módszerrel. A számítások pontossága – egy vegyület likvidusz görbéjét kivéve – a mérési hibahatáron [1] belül van. Két fázis kristályosodása esetén a kívánt pontosságot egy-egy – hibásnak vélt – mérési pont adatbázisból történő kivételével tudtuk elérni, hibakereső algoritmus segítségével. A $\text{CaO} \cdot 6\text{Al}_2\text{O}_3$ vegyület kristályosodásánál tapasztalható ± 18 K-es eltérés is valószínűleg mérési hibá(k)ra vezethető vissza, azonban a nagyon kevés (4 db) adatpont miatt pontok eltávolítása, és az újraszámolás sem vezetne komolyabb fizikai tartalommal bíró, valós eredményre, hiszen 3 mérési pontra illeszteniék másodfokú görbét.

Összességként megállapítható, hogy az általunk kifejlesztett ESTPHAD módszerrel az input adatként felhasznált adatbázis pontosságával azonos pontosságú számítások végezhetőek.

Köszönetnyilvánítás

A cikkben bemutatott munka a T 46546 témaszámú OTKA pályázat keretében készült, a szerzők ezúton mondanak köszönetet a támogatásért.

Irodalom

- [1] D. A. JEREBTSOV, G. G. MIKHAILOV: Phase diagram of $\text{CaO}-\text{Al}_2\text{O}_3$, Science Direct, Ceramics International 27 (2001) pp. 25-28
- [2] A. ROÓSZ, P. BARKÓCZY, J. FARKAS: The ESTPHAD: a simple tool for the simulation of solidification of multi-component alloys, Proceedings of the 5th Decennial International Conference on Solidification Processing, (2007) pp. 365-368
- [3] A. ROÓSZ, GY. KAPTAY, J. FARKAS: Thermodynamics-Based Semi-Empirical Description of Liquidus Surface and Partition Coefficients in Ternary $\text{Al}-\text{Mg}-\text{Si}$ alloy; Materials Science Forum Vols. 414-415 (2003) pp. 323-328